

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1977.1.01>

E. KAREDA

SOTSIAAL-MAJANDUSLIKE VÄÄRTUSHINNANGUTE KVALITEEDI KRITEERIUMID. I

Kümnenda viisaastaku tähtsaimaks ülesandeks on rahva elatus- ja kultuuritaseme tõstmine, sotsialistliku elulaadi arendamine [1, lk.14]. See ülesanne eeldab rahva heaolu mõjustavate tegurite põhjalikku uurimist, arengueesmärke kujundavate sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute täpset mõõtmist.

Väärtuse olemuse ja mõõdetavuse fundamentaalsete probleemidega on majandusteadlased tegelnud juba sajandeid [2, 3, 4]. Viimane aastakümme lisas diskussioonidele uut hoogu ja teravust eriti seoses elukvaliteedi ja keskkonnakaitse küsimustega. Tekkis vajadus loodusvarade, linnakeskkonna, hariduse, tervishoiu, rekreatsiooni ja teiste mittetootmissfääri elementide seisundit iseloomustavate väärtushinnangute järele, mis võimaldaksid komplekselt mõõta plaanivariantide efektiivsust.

Sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute teooria astub alles esimesi, arglikke samme [5—9]. Käesoleva töö eesmärk on uurida hinnakujunduse printsiipide ja kriteeriumide rakendatavust niisuguste hüvede ja sotsiaalsete väärtuste mõõtmisel, mis asuvad kaubalis-rahaliste suhete piirimail, väljaspool turumehhanismi mõjusfääri.

Väärtushinnangute liigid ja struktuur

Eesmärkide püstitamisel ja oma tegevuse resultatiivsuse mõõtmisel kasutab ühiskond sotsiaal-majanduslikke, esteetilisi ja eetilisi väärtushinnanguid. Majandusteadlastele pakuvad erilist huvi esimesse liiki kuuluvad väärtushinnangud, mida on põhimõtteliselt võimalik kvantifitseerida ja rahaühikutes mõõta.

Mõõtmise keerukuselt moodustavad sotsiaal-majanduslikud väärtushinnangud järgmise pingerea:

- 1) tarbekaupade ja tootmissfääri teenuste hinnad;
- 2) tootmisvahendite (loodusvarade, ehitiste, masinate jms.) hinnad;
- 3) tööjõu väärtus;
- 4) mittetootmissfääri hüvede (hariduse, arstiabi ja rekreatsiooni) väärtus;
- 5) sotsiaalsed väärtused (vaba aeg, tööga rahulolu, keskkonnatingimuste tervislikkus ja mitmekesisus, julgeolek ning teised elukvaliteeti mõjustavad tegurid).

Suhteliselt põhjalikult on uuritud tarbekaupade, teenuste ja tootmisvahendite hinna kujundust. Kuigi pingerea teises pooles asuvad sotsiaalsed väärtushinnangud erinevad üsna oluliselt kaupade hindadest, saab ka nende hinnangute kvantifitseerimisel rakendada mõningaid traditsioonilise hinnakujunduse printsiipe ja meetodeid.

Piir majanduslike ja sotsiaalsete väärtushinnangute vahel ei ole rangelt determineeritud: koos väärtusteooria arenemisega lülitatakse majandusliku efektiivsuse arvutustesse järjest uusi väärtuste kategooriaid. Juba tänapäeval suudavad majandusteadlased hinnata loodusvarade, tööjõu ja mõnede mittetootmissfääri hüvede väärtust. Lähemas tulevikus osatakse elanikkonna materiaalse heaolu kõrval mõõta ka teisi tähtsamaid elukvaliteedi parameetreid.

Väärtushinnangu *struktuuri* määravad kolm elementi — subjekt, objekt ja kriteerium. Väärtushinnang iseloomustab objekti ja subjekti suhet mingi etteantud kriteeriumi põhjal.

Eespool vaatlesime väärtushinnangute liigitamist objekti järgi. Küllaltki huvipakkuv on analüüsida väärtushinnanguid ka ülejäänud kahe struktuurielemendi aspektist.

Kui subjektiks on üksikisik, nimetatakse väärtushinnangut individuaalseks. Majanduspraktikas kohtame suhteliselt sageli nn. kollektiivseid väärtushinnanguid, mis saadakse individuaalsete väärtushinnangute agregeerimisel. Sel juhul on subjektiks mingi tunnuse abil piiritletav tootjate või tarbijate grupp. Väärtushinnangu usaldatavus sõltub hindajate kogumi representatiivsusest ja kompetentsusest. Mõningatel juhtudel tuleks uurida ka seda, kas subjekt on huvitatud tõeste väärtushinnangute andmisest.

Sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute võrdlemine ja agregeerimine eeldab nende ühismõotsustamist. Kuigi formaalselt võivad vaadeldavad väärtushinnangud olla ühismõõtsed (s. o. väljendatud rahaliselt), ei piisa sellest veel efektiivsusarvutuste õigsuse tagamiseks. Väga oluline on ka sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute sisuline ühismõõtsus. Selleks on vaja, et väärtushinnangud oleksid määratud ühesuguse, täpselt formuleeritud kriteeriumi põhjal.

Väärtushinnangute kriteeriume võiks liigitada objektiivsuse ja kompleksuse järgi. Tüüpilised objektiivsed kriteeriumid on tootlikkus, tööiga, ökonoomsus jt. tehnilis-majanduslikud näitajad. Vähem objektiivsed ja seega rohkem subjekti arvamustest sõltuvad on näiteks aparaatide käsitsemise mugavus või toiduainete maitseomadused.

Kompleksuse järgi jagunevad kriteeriumid elementaarseteks ja liitkriteeriumideks. Kõige lihtsam on hinnangut anda elementaarse ja objektiivse kriteeriumi põhjal, eriti kui hinnatavat objekti saab võrrelda mingi standardi või etaloniga. Suhteliselt sageli tuleb siiski kasutada liitkriteeriume, mis koosnevad subjektiivsetest ja objektiivsetest alamkriteeriumidest (näiteks kasulikkus). Sellistes kriteeriumides sisalduva määramatusega kaasneb kriteeriumi erinev tõlgendus, mis kahandab väärtushinnangute võrreldavust ja muudab nad sisuliselt mitteühismõõtseteks.

Väärtushinnangu kvaliteet

Sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute kvaliteedi uurimine teenib kaht eesmärki. Esiteks aitab see tundma õppida väärtushinnangutele esitatavaid nõudeid ja formuleerida kvaliteedi kriteeriumid olemasolevate väärtushinnangute seast parimate (täpseimate, usaldusväärseimate jne.) väljalistamiseks. Teiseks saab nende kriteeriumide alusel täiustada hinnakujundust ja väärtushinnangute arvutamise meetodeid.

Väärtushinnangute määramisel tuleb kõigepealt järgida elementaarse loogika reegleid, millest mõningaid käsitleti juba eelmises punktis (subjekti kompetentsus, objekti ja kriteeriumi täpne piiritlemine jne.). Kuigi üldlevinud arvamuse kohaselt peetakse väärtushinnanguid aloogilisteks [10, lk. 7], on siiski tehtud katset ka väärtusteoorias rakendada matemaati-

lise loogika meetodeid. Näiteks on filosoofid välja töötanud nn. hea ja halva loogika, mille põhjal saab otsustada väärtushinnangute tõesuse üle [10, 11]. Majandusteadlased analüüsivad väärtushinnangute loogika abil tarbijate käitumist, materiaalsete hüvede kasulikkust, majanduslike otsustustega kaasnevat riski [3, 12].

Matemaatilise loogika meetodeid kasutatakse peamiselt väärtushinnangute süstematiseerimiseks ja neist tõeste järelduste tuletamiseks. Seevastu väärtushinnangute moodustumise, semantika ja kvaliteedi uurimisel prevaleerib endiselt traditsiooniline verbaalne analüüs, mida on võimalik formaliseerida alles pärast väärtushinnangute kujunemise ja kasutamise kõigi sisuliste probleemide tundmaõppimist.

Kui eeldada, et väärtushinnang mõõdab objektis sisalduva väärtuse hulka (teatud kriteeriumi ja subjekti suhtes), siis võib väärtushinnangu kvaliteeti iseloomustada hinnangu ja objekti tegeliku väärtuse vahega. Niisugust kvaliteedi kriteeriumi toetab enamik majandusteadlasi, sest hindade vastavust ühiskondlikult vajalikele töökuludele loetakse üksmeelselt sotsialistliku hinnakujunduse põhiprintsiibiks [13, lk. 7]. Et kriteerium nõuab hinnangu vastavust objektis salvestunud väärtuse substantsile, siis võiks teda nimetada *s u b s t a n t s i a a l s u* kriteeriumiks.

Substantsiaalsuskriteerium on küll teoreetiliselt igati põhjendatud, kuid väärtuse mõõtmise keerukuse tõttu on selle kriteeriumi praktiline kasutamine seotud tõsiste raskustega. Rohkem kui pool sajandit kestnud diskussiooni kestel pole meie majandusteadlased väärtuse mõõdetavuse küsimustes ikka veel üksmeelsele seisukohale jõudnud [14, 15, 16]. Tundub, et selle üheks põhjuseks on substantsiaalsuskriteeriumi absolutiseerimine, väärtushinnangu kvaliteedi teiste aspektide mitteamestamine.

Majanduslikud väärtushinnangud kuuluvad kaubalis-rahaliste suhete süsteemi, kus neil tuleb täita mitmesuguseid ülesandeid: stimuleerida tootmist või tarbimist, tasakaalustada nõudmine ja pakkumine, mõjustada rahvatulu jaotumist erinevate rajoonide ja sotsiaalsete gruppide vahel jne. Järelikult võiksime kasutusele võtta *f u n k t s i o n a a l s u* kriteeriumi, mille kohaselt loeme väärtushinnangu kvaliteedi optimaalseks, kui see väärtushinnang täidab oma funktsioone laitmatult. Nimetatud kriteerium on eriti otstarbekas monofunktsiooniliste väärtushinnangute puhul. Mitme funktsiooni korral tuleb välja selgitada funktsioonide hierarhia ning määrata kompromisslahend. Suurimaid metodoloogilisi raskusi valmistab harilikult funktsionaalsuskriteeriumi kvantifitseerimine.

Väärtushinnangu kvaliteedi kolmas kriteerium on *ö k o n o o m s u s*. Selle kriteeriumi kohaselt tuleks eelistada ökonoomseimat väärtushinnangute kujunemise või arvutamise meetodit. Et aga koos meetodiga muutuvad harilikult ka teised väärtushinnangu kvaliteedi näitajad, siis taandub ökonoomseima variandi valik väärtushinnangute optimeerimise ülesandele, kus lisaks vaadeldud kriteeriumidele tuleks veel arvestada väärtushinnangute usaldatavust ja agregeeritavust. Järelikult eeldab väärtushinnangute optimeerimine mingi metakriteeriumi olemasolu, mille abil saaks võrrelda väärtushinnangute kasulikkust erinevate hinnakujundusmeetodite puhul.

Substantsiaalsuskriteeriumid

Väärtushinnangud ühismõõtsustavad kvalitatiivselt erinevaid sotsiaalseid ja majanduslikke hüvesid, see omakorda võimaldab määrata neile hüvedele kulutatud töö resultatiivsust. Kulutuste ja resultaaside ühismõõtsustajaks on väärtus, s. o. ühiskondlikult vajalikud töökulud [4, 14–19].

Väärtust loob ühiskonnale vajalik abstraktne töö. Et selle täpne suurus

sõltub kauba (hüve) kasulikkusest, siis tuleb individuaalsete töökulude teisendamisel ühiskondlikult vajalikeks kasutada turumehhanismi abi, kus võetakse arvesse nii tootmise kui ka tarbimise tingimused [18, lk. 314].

Kahjuks ei ole turg kaugeltki ideaalne vahend väärtuse mõõtmiseks, sest turul kujunevad hinnad sõltuvalt juhuslikest konjunktuurikõikumistest, tulude jaotumisest tarbijate vahel, ostjate kompetentsusest jt. teguritest, mis kallutavad hinna kõrvale kauba tegelikust väärtusest. Seepärast hakati juba nõukogude võimu algaastail otsima niisugust substantsiaalsuskriteeriumi, mis võimaldaks hindu objektiivsemalt planeerida [15, 16].

Hindade kehtestamiseks ühiskondlikult vajalike töökulude baasil tuleks leida nende töökulude mõõtmise meetodid. Mitmekümne aasta jooksul püüti seda ülesannet lahendada n.-ö. otserünnakuga, kaubasaalvestunud töökulust redutseerimise ja summeerimise teel. Viimane kõige ulatuslikum väärtuse arutamise katse tehti 1959. aastal, kui loodi NSVL TA erikomisjon akadeemik V. Nemtšinovi juhtimisel [4]. Nagu kõik elmised, osutus ka see teadlaste ühine pingutus viljatuks. Väärtuse asemel soovitati hindade planeerimisel kasutada mitmesuguseid väärtuse modifikatsioone, mille puhul kasum moodustati proportsionaalselt tootmiskuludele või põhifondide maksumusele. Seega aktsepteeriti juba ammu hinnakujunduse praktikas kasutusel olnud tootmishinna kontseptsioon, mida esindab näiteks järgmine valem [13, lk. 63]:

$$S = c + v(1 + k_1) + ek_2F + r,$$

kus S on ühiskondlikult vajalikud taandatud töökulud,

c — materiaalsed kulud,

v — töötasu,

e — tootmisfondide efektiivsuse normatiiv,

F — tootmisfondide maksumus,

r — rent loodusvarade kasutamise eest,

k_1 ja k_2 — koefitsiendid, millest oleneb lisaproducti väärtus.

Valemi puuduseks on kauba kasulikkuse mittearvestamine ning koefitsientide (k_1 , k_2) määramise suvalisus. Ettevõtteid stimuleeritakse valmistama töö- ja fondimahukaid kaupu, puudub korrigeeriv tagasiside tarbijailt tootjaile.

Väärtuse modifikatsioonidel baseeruvad substantsiaalsuskriteeriumid orienteerisid hinnad tootmisharu keskmiste kulude tasemele, mistõttu hinnasüsteemilt võeti võimalus paindlikult reageerida ühiskonna vajaduste muutumisele. Eriti teravalt kritiseerisid tootmishinnakontseptsiooni majandusmatemaatilise koolkonna teadurid L. Kantorovič, V. Novožilov, N. Petrakov, V. Volkonski, V. Pugatšov jt. Nad väitsid, et sotsialistliku plaanimajanduse keskseks probleemiks on kaubalis-rahaliste suhete ja planeerimise harmooniline ühendamine, tootjate ja tarbijate huvide kooskõlastamine väärtushinnangute süsteemi abil. Hinna baasiks peavad olema ühiskondlikult vajalikud piirkulud, mis arvutatakse majanduse optimaalse planeerimise mudelist [18, lk. 307].

Erinevalt tootmishinnast ei ole piirkulud otseselt sõltuvad faktilistest tootmiskuludest — nad võivad olla keskmistest tootmiskuludest kuitahes palju suuremad või väiksemad (erandjuhul isegi negatiivsed). Piirkulud iseloomustavad mingi ressursi panust globaalse sihifunktsiooni (ühiskonna heaolu) suurenemisse. Nad peegeldavad maksimaalseid kulutusi, mis on veel majanduslikult õigustatud selle ressursi varude suurendamiseks.

Optimaalse plaani korral on põhimõtteliselt ükskõik, kas valida hinna

substantsiaalsuskriteeriumiks piirkulud või kauba ühiskondlik kasulikkus: mõlemal juhul peaksime saama ühesuguse tulemuse [20, lk. 132]. Reaalses majandussüsteemis tekib erinevus kulutuste ja resultaate vahel tootmiskulude ja majandusliku efekti ebaõigest mõõtmisest [19].

Piirkulude või ühiskondliku kasulikkuse arutamisel globaalselt optimaalse planeerimise mudelist valmistab suurimaid raskusi sihifunktsiooni koostamine [20, 21]. Peale elukvaliteeti mõjustavate sotsiaal-majanduslike parameetrite rohkuse ja ühiskonna liikmete eelistuste mitmekesisuse on komplitseerivaks teguriks veel teatav arengueesmärkide määramatus. Ühiskonna areng ei seisne mitte ainult lühimat teed pidi eelnevalt formuleeritud eesmärkide poole liikumises, vaid samal ajal ka nende eesmärkide pidevas otsimises ja täpsustamises [20, lk. 52].

Rahvamajanduse optimaalse planeerimise mudeli sihifunktsioonis ja kitsenduste süsteemis tuleb paratamatult teha suuri lihtsustusi, mis oluliselt kahandavad lahendite usaldusväärtust. Järelikult saab niisuguse mudeli abil arvutada vaid piirkulude ligikaudseid väärtusi, mis enamikel juhtudel pole kasutatavad hinnakujunduse substantsiaalsuskriteeriumidena.

Edukam on olnud piirkulude meetodi rakendamine n.-ö. alt ülespoole — lokaalsetes optimeerimisülesannetes või üksikute ressursside hindade korraldamisel [22]. Tootmise ja tarbimise põhjaliku majandusliku analüüsi ühendamisel piirkulude meetodiga on võimalik välja arvutada lokaalsele optimumile vastavad hinnad, mis tavaliselt on põhjendatamad kehtivaist hindadest. Selliste nn. elementaarsete optimeerimisarvutustega korrigeeritakse väärtushinnanguid iteratiivselt, sammhaaval. Globaalse optimeerimisülesandega võrreldes on niisugune meetod tunduvalt lihtsam, ökonoomsem ja operatiivsem, sest lokaalse hinnamudeliga haaratakse ainult väikest lõiku suurest ja ülikeerulisest kaubalis-rahaliste suhete süsteemist. Mudel ei dubleeri, vaid täiendab hinnakujundust, korrigeerib turumehhanismi inertsi või ebastabiilsusest tingitud vigu. Seejuures ei välista lokaalsete optimeerimismeetodite kasutamine globaalsete eesmärkide arvessevõtmist (näiteks ressursside efektiivsuse normatiivide abil).

Väärtushinnangute substantsiaalsuskriteeriumina nimetatakse sageli ka kasulikkust, mida ühiskonnateadlased on uurinud juba ligemale kaks sajandit [23]. Selle uurimistöö tulemusena on majandusteooria rikastunud paljude uute mõistetega (piirkasulikkus, ükskõiksuskõverad, Pareto optimum jt.), kuid uuringute peamine eesmärk — kasulikkuse otsene kvantifitseerimine — on jäänud saavutamata. Kasulikkust saab mõõta vaid kaudselt — hinna abil, mida tarbijad on nõus teatud kauba eest maksma.

Kui hüve kasulikkust pole võimalik rahaliselt hinnata, leitakse suhtelised väärtushinnangud või alternatiivide eelistusjärjestused, mis hiljem teisendatakse integraalseks kasulikkushinnanguks [12, 24]. Teoreetiliselt saab sotsiaal-majanduslike hüvede kasulikkust arvutada ka rahvamajanduse optimaalse planeerimise mudelist [25].

Niisiis on majanduslike väärtushinnangute substantsiaalsuskriteeriumidena praktiliselt kasutatavad järgmised kaks: 1) ostuvõimelist nõudlust rahuldav tasakaaluhind, s. t. väärtuse mõõtmine turumehhanismi vahendusel, ja 2) piirkulud. Viimane on tegelikult esimese kriteeriumi täiustatud variant, sest ka piirkulude määramisel lähtutakse turul väljakujunenud nõudmise ja pakkumise vahekorral. Sotsiaalsete hüvede kasulikkust mõõdetakse tarbijate küsitlemisel saadud suhteliste väärtushinnangute või eelistusjärjestuste abil.

Väärtushinnangute funktsioonid

Majandusküberneetika algaastail oletati, et sotsialistlikku majandust on võimalik juhtida ja planeerida maatriksbilansile tugineva mudeli abil. Loodeti, et tegelikkusega piisavalt adekvaatse sihifunktsiooni ja kitsenduste süsteemi põhjal saab välja arvutada optimaalsed toodangumahud ja hinnad. Praktika näitas nende hüpoteeside ebareaalsust. Rahvamajanduse matemaatilised mudelid osutusid liialt agregeerituiks, nad ei suutnud haarata tootmise ja tarbimise mitmekesisust. Seetõttu hakati optimaalse planeerimise kõrval järjest suuremat tähelepanu osutama majanduse optimaalse funktsioneerimise probleemidele (isemajandamine, turumehhanismi ja planeerimise harmooniline ühendamine jt.).

Need tendentsid peegeldusid ka hinnakujunduse teoorias. Viljatud diskussioonid väärtuse substantsi ja mõõdetavuse küsimustes asendusid rakenduslike uurimustega hinna funktsioonide ja hinnapoliitika valdkonnas. Töötati välja meetodikad astmeliselt muutuvate hindade planeerimiseks, uue tehnika stimuleerimiseks, hinna ülem- ja alampiiri arvutamiseks jne. Paraku näitasid need rakenduslikud uurimused, et hinnakujunduse teoorias, eriti aga hinna funktsioonide tõlgendamisel on veel palju ebaselget.

Pikka aega loeti hinna ainsaks funktsiooniks ühiskondlikult vajalike töökulude arvestamist. Koos 1965. aasta majandusreformiga muutusid aktuaalseks hinna jaotav ja stimuleeriv funktsioon ning nõudmise ja pakkumise tasakaalustamine. Niisiis tuli hinnal täita kokku neli funktsiooni. Milline neist on peamine? Kuidas kehtestada hind siis, kui funktsioonide vahel esineb vastuolu? Kas funktsioonide tähtsusjärjestus püsib ühesugusena kõigi sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute puhul? Püüame järgnevas neile küsimustele lühidalt vastata.

Kõigepealt tuleks märkida, et hinnakujunduse funktsionaalne analüüs on üldisem, sisukam ja suurema rakendusliku väärtusega kui substantsiaalsuskriteeriumid, sest viimased käsitlevad ainult hinna arvestuslikku funktsiooni. Funktsionaalne analüüs võtab arvesse ka hinnakujunduse sotsiaalseid ja majanduspoliitilisi tegureid.

Et hinna arvestuslikku funktsiooni (ühiskondlikult vajalike töökulude mõõtmist) vaatlesime juba eelmises punktis, siis jätkame nõudmise ja pakkumise tasakaalustamisega, mis on arvestusliku funktsiooniga väga tihedalt seotud.

Väärtuse mõõtmine nõudmist ja pakkumist tasakaalustava hinna abil on üks tähtsamaid ühiskonna vajaduste ja tootmise võimaluste kooskõlastamise meetodeid. Lisaks informatsioonile tarbijate «kollektiivse tellimuse» kohta peegeldab tasakaaluhind ka tootmiskulude suurust, mistõttu seda hinda saab kasutada nii tarbimise kui ka tootmise efektiivsuse mõõtmisel.

V. Nemtšinov, V. Novožilov ja paljud teised tuntud nõukogude majandusteadlased kinnitavad, et hind peab alati tasakaalustama nõudmise ja pakkumise [4, lk. 226; 18, lk. 334]. Kui seda põhimõtet kõrvalekaldumata järgida, siis muutuvad teised hinnakujundusprintsiibid üleliigseteks, sest mistahes ajamomendil eksisteerib igale kaubale ju ainult üks tasakaaluhind. Kehtestades hinnad mingi substantsiaalsuskriteeriumi järgi või näiteks alandades neid tarbimise stimuleerimise eesmärgil, väldime vastuolu erinevate hinnakujundusprintsiiptide vahel vaid sel juhul, kui need hinnad ühtivad tasakaaluhinnaga. Vastasel korral tekitame teadlikult kroonilise kaupade defitsiidi või suured ülenormatiivsed valmistoodanguvarud.

Mis siis takistab tunnistamast nõudmise ja pakkumise tasakaalu hinnakujunduse põhiprintsiibiks? Peale mõtteinerts'i ja substantsiaalsuskriteeriumide kanoniseerimise on üheks põhjuseks turu funktsioonide mitte-mõistmine.

Turul väljakujuneva tasakaaluhinna ülesanne on genereerida uut informatsiooni tarbijate eelistuste ja ühiskondlikult vajalike kulutuste kohta. See informatsioon loob tagasiside tarbijate ja tootjate ning rahvamajanduse planeerijate vahel. Mida rikkalikumaks muutub kaupade valik ja mida kõrgemale tõuseb rahva elatustase, seda täpsemalt tuleb mõõta ühiskonna vajadusi, seda paindlikumad peavad olema hinnad.

Tasakaaluhinna pooldajaid kritiseeritakse tavaliselt kahest aspektist. Esiteks — tasakaaluhinnakontseptsioon ei paku mingit võimalust väärtuse (hinna baasi) arvutamiseks. Mõned majandusteadlased väidavad koguni, et kuivõrd nõudmise ja pakkumise tasakaalu korral rahuldatakse ostujõuline nõudlus täielikult (kaup ei ole defitsiitne), siis peaks selle kauba hind võrduma nulliga [13. lk. 15]. Niisuguse tõlgenduse põhjuseks on dogmaatiline eelarvamus, et hind tuleb tingimata arvutada. Nõudmise ja pakkumise tasakaalustamise tingimus ei võimalda tõepoolest hinna suurust arvutada nii, nagu näiteks tootmishinnaprintsiibi puhul. Tasakaalutingimus tähendab sisuliselt algoritmi (eeskirja), kuidas hinnad peaksid kujunema, et arvesse võtta kõiki tootmist ja tarbimist mõjustavaid tegureid.

Teine tüüpiline etteheide tasakaaluhinnale: selline hinnakujundusprintsiip välistab hindade planeerimise, tekitab vastuolu turu ja plaanimajanduse vahel. Vastuolu tekib tõepoolest siis, kui plaan ei arvesta ühiskonna vajadusi, kui toodame kaupu, mida tarbijad ei nõua, kuid püüame neid realiseerida tegelikele tootmiskuludele vastavate hindadega. Pärast 1965. aasta majandusreformi on niisuguste tootmise ja tarbimise disproporsioonide arv tunduvalt vähenenud.

Tasakaaluhinnakontseptsioon ei välista hindade planeerimist, kuid see peab toimuma kooskõlastatult kogu rahvamajanduse planeerimisega. Kui soovime mingi kauba hinda näiteks alandada, siis tuleb eelnevalt hoolitseda pakkumise, s.o. toodangu mahu plaanipärase suurendamise eest või stimuleerida nõudluse vähenemist. Niisiis toimub tasakaaluhindade planeerimine nõudmise ja pakkumise planeerimise kaudu.

Põhimõtteliselt on võimalik nõudmist ja pakkumist tasakaalustada ka stabiilsete hindade puhul, nimelt toodangumahu reguleerimise teel. Niisugune meetod õigustab end elastse pakkumise korral, kui tootmise intensiivsust saab lühikese ajaga suurtes piirides varieerida. Enamikes majandusharudes ei ole see võimalik, mistõttu nõudmise ja pakkumise disproporsioonide kõrvaldamiseks tuleb sageli korrigeerida ka hindu.

Tootmise ja tarbimise tingimuste ebapüsivusega kaasneb nõudmise ja pakkumise muutlikkus. Kui kiiresti ja kui täpselt peaksid hinnad neid muutusi arvestama?

Majanduse stabiilsuse huvides oleks soovitav, et hinnad reageeriksid konjunktuuri muutumisele teatava hilinemisega. Hinnakujunduse mõõdukas inerts filtreerib välja juhuslikud konjunktuurikõikumised, aitab vältida hindade ja elukalliduse tõusu. Hindu tuleks korrigeerida siis, kui nõudmise ja pakkumise disproporsioonid muutuvad püsivaks ning kui toodangumahu ja ostujõulise nõudluse reguleerimine ei anna soovitud tulemusi.

Hinnakujunduse optimaalne paindlikkus määratakse kogemuslikult, tootmise ja turustamise spetsiifikat arvestades. Reaalses majandussüsteemis võrdsustab tasakaaluhind nõudmise ja pakkumise keskväärtused, mitte hetkväärtused.

Ühiskondlikult vajalike töökulude mõõtmine ja nõudmise-pakkumise tasakaalustamine moodustavad hinna funktsioonide paari, millest esimest võib vaadelda hinnakujunduse eesmärgina ja teist selle eesmärgi realiseerimise vahendina. Väärtus on n.-ö. hinna sisu, tasakaaluhind selle avaldumise vorm. Need hinna funktsioonid ei konkureeri omavahel, sest nad kuuluvad eri tasanditele.

Et väärtust otseselt mõõta ei saa, siis on hinnakujunduse praktikas kasutatavaks väärtushinnangu kvaliteedi kriteeriumiks vastavus tasakaaluhinnale. Selle kriteeriumi usaldusväärsus sõltub tasakaaluhinda mõjustavate tegurite majanduslikust põhjendatusest. Need tegurid võiks grupeerida järgmiselt:

- 1) ostuvõimeline nõudlus — tulude jaotumine, tarbijate kompetentsus, kaupade kättesaadavus;
- 2) pakkumine — tootmiskulud, loodusvarade hinnad, saastamiskahjude arvestamine;
- 3) hinna- ja rahanduspoliitika — maksud, rent, töötasu, krediitiprotsent, kapitaalmahutuste ja tootmisfondide efektiivsuse normatiivid, hinnakujunduse paindlikkus.

Suhteliselt sageli deformeerib hinnasüsteemi looduskasutuse ja keskkonnakaitse nõuete mitteamistamine, samuti hindade vähenemine paindlikkus. Majanduslikult põhjendatud tasakaaluhinna kui väärtuse mõõdu leidmiseks tuleb analüüsida hinnategurite mõju ning selle põhjal korrigeerida ebaõigeid elemente (näiteks lisada omahinnale saastamiskahjude kompensatsioon).

Nõudmise ja pakkumise vahekorra kaudu avaldub hindades väärtusseadus. Kuid sotsialistlikus riigis pole väärtusseadus kaugeltki ainus eesmärgi peamine tootmist suunav jõud. Rahvamajanduse arengusuunad määratakse direktiivdokumentide ja perspektiivplaanide põhjal, mille elluviimiseks on vaja tootjaid stimuleerida. Järgmised kaks hinna funktsiooni — jaotav ja stimuleeriv — sõltuvadki eelkõige majanduspoliitika eesmärkidest.

Funktsioonide hierarhialt on viimased kaks hinna funktsiooni eelmise paariga sarnased: stimuleerimine kui eesmärk saavutatakse kasumi (majanduliku efekti) ümberjaotamise teel. Ent kui arvestuslik funktsioon allub hinnakujunduse objektiivsetele seaduspärasustele (väärtusseadusele), siis stimuleeriva funktsiooni puhul domineerib subjektiivne faktor, vajadus ühiskonna arengut teadlikult suunata.

Hindade stimuleeriva funktsiooni tugevdamiseks on põhimõtteliselt kaks võimalust. Esiteks — administreeriv hinnapolitiitika, s.t. hindade otsene reguleerimine. Teiseks — hindade kaudne mõjustamine maksude, rendi jt. rahanduspoliitika vahenditega. Esimese meetodi eeliseks on lihtsus ja stimuleeriva efekti mõjususe, puuduseks aga suhteliselt väike reguleerimispiirkond, sest hinna kehtestamisel tuleb arvestada nõudmise ja pakkumise vahekorda. Hindade kaudsel mõjustamisel avaldub turu stimuleeriv efekt küll mõningase hilinemisega, kuid see-eest suureneb stiimulite reguleerimisulatus, neid on võimalik täpsemalt adresseerida ja «doseerida». Teise meetodi oluliseks eeliseks tuleb lugeda ka seda, et ta välistab vastuolu tekkimise hinna kahe konkureeriva funktsiooni — arvestusliku ja stimuleeriva — vahel.

Erinevate sotsiaal-majanduslike väärtushinnangute puhul on hinna funktsioonide osatähtsus erinev. Kui ressursside jaotamine toimub turumehhanismi vahendusel, siis domineerib üldreeglina arvestuslik funktsioon, s.t. nõudmise ja pakkumise tasakaalustamine. Niisuguseid materiaalseid hüvesid, mida sotsialistlikus riigis osta ega müüa ei saa, hinna-

takse asendusväärtuse järgi või majanduspoliitilistest kaalutlustest lähtudes (stimuleeriv funktsioon). Omaette rühma moodustavad sotsiaalsed hüved, mille väärtust on võimalik mõõta vaid kaudsete meetoditega. Sotsiaalsed väärtushinnangud ei kuulu kaubalis-rahaliste suhete sfääri, neil on tinglikult arvestuslik funktsioon.

KIRJANDUS

1. NSV Liidu rahvamajanduse arendamise põhisuunad aastaiks 1976—1980. Tallinn, 1976.
2. Никитин С. М., Теория стоимости и их эволюция. М., 1970.
3. Селигмен Б., Основные течения современной экономической мысли. М., 1968.
4. Немчинов В. С., Общественная стоимость и плановая цена. М., 1970.
5. Fox, K., Social Indicators and Social Theory. New York., 1974.
6. Foa, U., Interpersonal and Economic Resources. — "Science", 1971, N 3969, 345—351.
7. Land, K. C., Theories, models and indicators of social change. International Social Science Journal, 1975, N 1, 7—37.
8. Солодков М., Экономические проблемы непродуцированной сферы. Экономические науки, 1974, № 10, 3—13.
9. Вайнштейн Б., Об оценке социальных результатов научно-технического прогресса. Вопросы экономики, 1974, № 2, 90—102.
10. Ивин А. А., Основания логики оценок. М., 1970.
11. Davidson, D., McKinsey, J., Supper, P., Outlines of a Formal Theory of Value. Philosophy of Science, 1955, N 2, 140—160.
12. Fishburn, P., Utility Theory. Management Science, 1968, N 5, 335—378.
13. Научные основы планового ценообразования. М., 1968.
14. Петраков Н. Я., К проблеме соизмерения затрат и результатов. Экономика и математические методы, 1974, № 4, 664—676.
15. Дволайцкий Ш., К теории ценности Маркса. Экономические науки, 1975, № 10, 77—84.
16. Мендельсон А. С., Понятие «общественно необходимый труд» как элемент теории стоимости Маркса. Экономические науки, 1975, № 10, 85—95.
17. Мендельсон А. С., Стоимость и цена. М., 1963.
18. Новожилов В. В., Проблемы измерения затрат и результатов. М., 1967.
19. Сухотин Ю. В., О соизмерении экономических результатов и ОНЗ. Экономика и математические методы, 1975, № 5, 835—846.
20. Петраков Н. Я., Кибернетические проблемы управления экономикой. М., 1974.
21. Пугачев В. Ф., Оптимизация планирования. М., 1968.
22. Рекомендации по определению оптовых цен на новые виды средств производства с помощью элементарных оптимизационных расчетов. М., 1968.
23. Utility Theory: A Book of Readings. New York, 1968.
24. Huber, G., Multi-attribute utility models: a review of field and field-like studies, Management Science, 1974, N 10, 1393—1402.
25. Гребенников В. Г., Пчелинцев О. С., Шаталин С. С., Ценностные отношения в системе оптимального функционирования социалистической экономики. Экономика и математические методы, 1975, № 1, 36—49.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Majanduse Instituut

Toimetusse saanud
12. V 1976

Э. КАРЕДА

КРИТЕРИИ КАЧЕСТВА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОЦЕНОК. I

Резюме

Теория ценообразования исследует оценку средств производства, потребительских товаров и некоторых услуг. При решении проблем улучшения окружающей среды и образа жизни нужно учитывать и социально-экономическую ценность различных благ непродуцированной сферы, а также природных условий и ресурсов. Для оценки этих благ и ресурсов необходимо выработать специальные методы измерения. Целью данной работы являются анализ применимости традиционных методов ценообразования для

определения социально-экономических оценок, выработка и обоснование критериев качества оценок.

Статья состоит из двух частей. В настоящем номере журнала публикуется первая часть, в которой рассматриваются основные критерии качества оценок — соответствие стоимости, функциональность, экономичность и достоверность. Анализируются применимость этих критериев для различных видов оценок (предельные затраты, цена производства, цена равновесия спроса и предложения, субъективные оценки полезности и шкалы предпочтения потребителей). Наиболее важным и универсальным критерием качества оценок является функциональность.

Социально-экономические оценки соизмеряют качественно различающиеся ресурсы и блага (образование, здравоохранение, рекреация, свободное время и т. д.). Правильность соизмерения зависит от компетентности субъекта, знания им основных истин логики и семантики оценок, точности определения объекта и критериев оценки, обоснованности политики цен и других финансовых рычагов.

*Институт экономики
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
12/V 1976

E. KAREDA

QUALITY CRITERIA FOR SOCIO-ECONOMIC ASSESSMENTS. I

Summary

The price theory deals with the evaluation of production means, consumer goods and services. However, environmental problems and those concerning the way of life give rise to an ever-increasing demand for socio-economic assessments of natural resources and goods of the non-productive sphere. Since these assessments are rather complicated, it would be very useful to investigate the applicability of the traditional price theory in this field.

The paper consists of two parts. Part I discusses some methodological aspects of quality criteria for socio-economic assessments — their correspondence to value substance, functionality, evaluation costs, reliability. These criteria are applied to various pricing methods (marginal cost, production price, equilibrium price of demand and supply, consumers' utility estimates). It turned out that functionality was the most important and universal criterion.

The main purpose of socio-economic assessments is to compare the utility of substantially different resources and goods, e.g., education and entertainments, public health and recreation, labour and leisure time activities, wildlife and the network of roads, etc. The correctness of these assessments depends on the assessor's competence, on pursuing the fundamental principles of value logic and semantics, on the accuracy of the determination of assessment objects and criteria. Great influence is exerted on socio-economic assessments also by the public fiscal policy.

*Academy of Sciences of the Estonian SSR,
Institute of Economics*

Received
May 12, 1976